

Une œuvre inédite de St Marc d'Ephèse

ΠΕΡΙ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ

PAR

LE R. P. ALEXANDRE SCHMEMANN

CHARGÉ DE COURS A L'INSTITUT DE THÉOLOGIE ORTHODOXE DE PARIS

I

La controverse théologique entre l'Église Orthodoxe et les Latins qui s'est poursuivie avec plus ou moins d'intensité pendant toute la période byzantine, a trouvé un épilogue dramatique au Concile de Florence. Nous n'avons pas à rappeler ici comment, après de longs débats dans lesquels aucune des thèses orthodoxes n'a pu être infirmée par les Latins, les Orientaux, mis au pied du mur, démoralisés, désorientés, divisés entre eux, ont finalement capitulé en signant l'union avec Rome. Seule sur ce fond sombre se détache la figure de l'archevêque d'Ephèse *Marc Eugénicos*, dont la fermeté dans la foi, l'attachement inébranlable à l'Orthodoxie, la solitude aussi, rappellent celles d'un St Athanase au IVe siècle, d'un St Maxime au VIIe. Son refus de signer l'union a fait de Marc un héros de l'Orthodoxie. Il lui a valu une inimitié aussi tenace de la part des théologiens et des historiens romains, pour lesquels son opposition à l'union s'expliquent uniquement par sa «haine fanatique» de l'Occident et un entêtement borné¹.

Et pourtant, malgré cette célébrité, renforcée encore par la polémique toujours actuelle sur le Concile de Florence, Marc d'Ephèse est très mal connu. Seules ses œuvres anti-latines, éditées une première fois (avec quelques autres) dans la Patrologie Grecque de Migne par le Cardinal Hergenröther², furent rééditées récemment—et d'une façon exemplaire—par Mgr. Louis Petit dans la Patrologie Orientale de Graffin—Nau³. Le reste de son héritage littéraire n'a

1. Cf. L. Petit. «Marc d'Ephèse» dans le Dictionnaire de Théologie Catholique, t. IX, col. 1968—1986, et V. Grumel «Marc d'Ephèse. Vie. Ecrits. Doctrine», dans *Études Franciscaines*, 36 (425—448), Barcelone, 1925, et tirage à part. Ces sont les deux meilleures études sur M. d'E. dans la littérature romaine.

2. Patr. Gr. tt. CLX et CLXI.

3. Mgr. L. Petit. Œuvres anticonciliaires de Marc d'Ephèse. *Patrologia Orientalis*. t. XV, col. 1—170, t. XVII, col. 307—524.

jamais été édité¹. Deux ou trois études d'ensemble et quelques articles consacrés à Marc par des auteurs orthodoxes traitent presque exclusivement de son rôle à Florence et de sa polémique anti-latine². Si nous trouvons du côté romain quelques travaux de valeur, celle-ci est diminuée par l'attitude passionnément négative de leurs auteurs envers «le fanatique archevêque d'Ephèse»³.

Mais la polémique avec les Latins et la lutte contre l'union de Florence n'épuisent pas l'œuvre du grand hiérarque byzantin. Il est, lui aussi, une victime de cette conception presque exclusivement «polémique» de l'histoire religieuse de Byzance, grâce à laquelle plus d'un aspect de la théologie byzantine est demeuré méconnu jusqu'à nos jours. C'est le malheur de l'Eglise Byzantine d'avoir toujours été accusée ou défendue, car ces préoccupations apologétiques ont déformé la position même des problèmes véritables. Mais même pour comprendre l'attitude des Byzantins envers l'Occident, il ne suffit pas de connaître leurs seuls textes polémiques, il faut remonter aux sources qui ont nourri leur foi et leur théologie, retrouver l'homme derrière le polémiste et reconstituer ainsi son visage réel.

Tout ceci explique suffisamment pourquoi c'est précisément vers la partie encore méconnue et inédite de l'œuvre de St Marc que nous nous sommes tournés et attendons d'elle de nous livrer le secret de son triomphe solitaire à Florence.

Parmi ces textes inédits, nous avons choisi tout d'abord un court traité sur la Résurrection au sujet duquel L. Petit a écrit dans son énumération sommaire des manuscrits de Marc : «ne manque pas d'intérêt». Nous le publions ici d'après le Cod. gr. 1292 de la Bibl. Nationale de Paris (XVe s.), où il occupe les ff. 67—75⁴. Le manuscrit lui-même, qui ne comporte pas moins de sept traités inédits de Marc, a été déjà décrit dans l'introduction aux œuvres com-

1. Une liste des œuvres inédites de Marc qui est loin d'être exhaustive se trouve dans l'article cité de L. Petit dans le Dict. de Théologie Cath.

2. Du côté orthodoxe les principaux travaux sur Marc d'Ephèse sont : *N. Καλογεράς*. Μάρκος ὁ Εὐγενικός καὶ Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις, Ἀθήναι, 1893 σελ. 132, Ἀδ. Διαμαντόπουλος. Μάρκος ὁ Εὐγενικός καὶ ἡ ἐν Φλωρεντίας σύνοδος, Ἀθήναι 1899. *K. Βλασιός*. Βιογραφία τοῦ Μάρκου Ἀρχ. Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ. Ἀθήναι 1887. *A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς*. Μ. ὁ Ε. ὡς πατὴρ τῆς Ὁρθ. Καθ. Ἐκκλησίας. Byzantinische Zeitschrift, XI, 1902, pp. 50—69.

3. L'expression est de *V. Grumel*. art. cit.

4. Les divergences du Cod. Ath. gr. 2972 (ff. 437—447) qui date de la fin du XVIe s. sont indiquées en note. Il n'est pas fait mention des fautes de copie.

plètes de Georges Scholarios, publiées par L. Petit, M. Jugie et X. A. Sidéridès; c'est à cette description que nous renvoyons le lecteur¹.

II

Le texte

Περὶ ἀναστάσεως

Τὸ τῆς ἀναστάσεως δόγμα παρὰ μὲν Ἑλλήσιν οὐδενὸς ἡξίωτο λόγου.φ. 67/1
 Καὶ πῶς γὰρ ἔμελλεν, ὧν οἱ πλείους οὐδὲ τὴν ψυχὴν ἐπιδιαμείνειν ἔθεντο μετὰ
 τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος λύσιν. Ἐβραῖοι δὲ ἐγένοντο τῆς τοιαύτης δόξης ἐπὶ
 βραχύ. Μοῖρα γάρ τις αὐτῶν, οἱ καλούμενοι φαρισαῖοι, τά τε ἄλλα τοὺς πολ-
 5 λούς ὑπερεφρόνουν, καὶ δὴ καὶ τὴν ἀνάστασιν προσεδόκων· οὐ καθαρῶς μὲν
 οὐδὲ γνησίως, προσεδόκων δ' οὖν. Ἡμῖν δὲ τοῖς ἀπὸ Χριστοῦ καλουμένοις,
 αὐτὸς ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς, ἐπιδημήσας τῷ βίῳ καὶ
 καθ' ἡμᾶς γεγωνῶς, οἷς τε εἶπε καὶ ἔπραξε καὶ οἷς ὑπέστη, θεβαίαν ἐνειργά-
 σατο δόξαν, ὡς ἀναστησομένων τῶν ἡμετέρων σωμάτων μετὰ τὴν ὀρωμένην
 10 ταύτην δάλυσιν καὶ φθοράν· πολλοὺς μὲν καὶ ἄλλους ἐξαναστήσας, δι' ἑαυ-
 τοῦ καὶ τῶν ἄμφ' αὐτόν, καὶ ἐνίοις γε ἤδη διεφθορότας, εἰ καὶ πάντες αὐτῷ
 ἐλειτούργησαν τῷ χρεῶν, τὴν κοινὴν ἐκδεχόμενοι παλιγγενεσίαν, χρηματίσας
 δὲ αὐτὸς πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν, ὡς μόνος ἀναστὰς ἀφθαρτος καὶ μηκέτι θά-
 νατον δεδιώς. Ὅπερ οὖν ἔσται ποτὲ καὶ τοῖς ἡμετέροις σώμασιν, ἡνίκα ταῦτα
 15 ἀποληψόμεθα τῇ αὐτοῦ χάριτι. Τὸν γὰρ πιστεύοντά φησιν εἰς ἐμὲ, / ἐγὼ ἀνα-φ. 67/2
 στήσω τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ*. Εἰ μὲν οὖν ἤρκει τοῖς πολλοῖς ἡ ἀπλή καὶ ἀκα-
 τάσκευος πίστις εἰς τὴν τοῦ δόγματος ἔννοιαν, οὐκ ἂν ἡμεῖς ἐδεόμεθα λόγου
 τὸ νῦν. Μαυνομένων γὰρ ἀτεχνῶς, αὐτὸν ἐκείνον ὁμολογοῦντας τὸν ἐκ νεκρῶν
 ἀναστάντα ἀποφηνάμενον, εἴτα τὴν ψῆφον ὅσον τὸ ἐπ' αὐτοῖς ἀκυροῦν. Ἐπεὶ
 20 δὲ ἀνθρωπίνους ἐπόμενοι λογισμοῖς οὐ φασι δυνατόν εἶναι, τάχα δὲ οὐδὲ εὐ-
 πρεπές, οὔτε μὴν ὅλως ἐν χρεῖᾳ τὸ σεσηπὸς τοῦτο καὶ διεφθαρμένον ἀναβιώ-
 σκεσθαι, φέρε δὴ καὶ ἡμεῖς ἀπὸ λογισμῶν ὡς οἷόν τε πειραθῶμεν εἰπεῖν καὶ
 παραστήσαι περὶ τοῦ προκειμένου. Καὶ γὰρ ἂν εἴη δεινῶς ἄλογον, εἰ ἐκείνοι
 μὲν ἀπὸ τῶν οἰκειῶν ὀρμώμενοι καὶ ὧν αἰσθήσει γινώριζουσι, τὰ τῶν λογίων
 25 ἀνατρέπειν ἐπιχειροῖεν. Ἡμεῖς δ' αἰσχυνοίμεθα τὴν παρὰ τοῦ λόγου συμμα-

1. L. Petit, X. A. Sidéridès, M. Jugie. Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, Ἀπαντα τὰ εὐρισκόμενα. t. I, Paris, 1928, pp. xxv et suiv. Nous ne pouvons que renvoyer le lecteur à cette description du MSS. Notons toutefois que les auteurs ont démontré d'une façon irréfutable que si presque la totalité des oeuvres que contient le MSS est attribuée à G. Scholarios, cette attribution est fautive et que l'auteur véritable en est Marc. Cette erreur n'a pas été remarquée par M. H. Omont dans son Inventaire sommaire des MSS grecs de la Bibl. Nationale.

* Jean 6, 40; 6, 54.

χίαν εἰσενεγκεῖν τοῖς πεπιστευμένοις, καὶ ταῦτα μέλλοντες ἐξ αὐτῶν αὐθις τῶν γεγραμμένων πιστοῦσθαι τὰ ῥηθησόμενα. Τὸ μὲν οὖν ἐν τῷ παρόντι προ-
κειμενον ἡμῖν τοιόνδε· Θεοῦ δ' ἂν εἴη μὴ ἄχρηστον ἀποφῆναι τὸν λόγον
τοῖς ἀχρηστίαν καταγινώσκουσι τῶν σωμάτων.

- 30 Τὸν Θεὸν ἀπλοῦν εἶναι τῇ φύσει καὶ πάσης συνθέσεως ὑπερκεῖσθαι, κοινή
τις ἔννοια πᾶσιν ἀνωμολογημένη· καὶ τοσοῦτον, ὥς τῇ παρ' ἡμῖν ἀπλότῃ / φ. 68/1
συγκρινόμενον. Καὶ ὅλως ἦν ἂν κατ' ἐπίνοιαν ὑποθέσθαι δυνατῶς ἔχοιμεν σύν-
θεσιν ἀντικρυς αὐτὴν ἀποφαίνειν. Ἔστι μὲν οὖν τὸ κυρίως ἀπλοῦν ὁ Θεός, ἡ
μακαρία φύσις. Τὰ δὲ ὑπ' αὐτοῦ γεγονότα πρὸς λόγον τῆς ἀποστάσεως ὑπό-
35 κείται τῇ συνθέσει, τῆς ἀπλότητος ἁμαρτάνοντα. Καὶ ἔστιν αὐτοῖς ἡ τῆς ἀπλό-
τητος ὕφεις ὕλης τινὸς περιουσία τῷ οἰκείῳ εἶδει ὑφισταμένης, ἣτις ἐν μὲν
ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις καὶ ταῖς ὑφ' ἡμᾶς οὐσίαις ἀλόγοις τε καὶ ἀψύχοις σῶμα
καλεῖται, παρὰ δὲ τοῖς ἀγγέλοις, ἄσωμάτοις τε οὖσι καὶ λεγομένοις, σῶμα μὲν
οὐ, διάκρισις δὲ ὅμως ὕλική· καὶ ἐν αὐτοῖς θεωρεῖται, καθ' ἣν ἐπινοία φιλη
40 διαιρουμέν αὐτῶν τό τε ὑποκείμενον καὶ τὸ οἶον ἐπιθεωρούμενον εἶδος· ἐκά-
τερα δηλαδὴ νοοῦντες προσήκοντα τῇ μακαριότητι τῆς ἐκείνων οὐσίας, ἐπεὶ
καὶ περιγραπτοὶ καὶ ἄλλοτε ἄλλους τόπους ἐπιλαμβάνοντες εἰς διακονίαν
ἀποστελλόμενοι Παῦλος εἶπεν ὁ μέγας*. Μόνος γὰρ ὁ Θεός ἀπλοῦς τε πάντῃ
καὶ ἄυλος, οὔτε συνθέσεως ὅλως οὔτε μὴν διαιρέσεως περὶ αὐτὸν νοούμενης.
45 Καὶ τοῦτο πολλοὶ τε ἄλλοι τῶν ἁγίων συμμαρτυροῦσι καὶ ὁ ἐκ Δαμασκοῦ
θεολόγος, ἐν τοῖς θεολογικοῖς κεφαλαίοις **. Ἀνθρώποι δὲ, μεθόριον νοητῆς
ἅμα καὶ αἰσθητῆς γεγονότες κτίσεως, ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος τὴν οὐσίαν ἔχο-
μεν / συνεστῶσαν. Ἦς δὴ διαιρουμένης ἐν τῇ κατὰ θάνατον διαζεύξει, πάλιν φ. 68/2
ἀνάγκη συνδραμεῖν καὶ εἰς ἐν ἐλθεῖν τὰ διαλυθέντα πρὸς τὴν τοῦ ὄλου συμ-
50 πλήρωσιν, ἵνα τὸ τῆς εἰρημένης ἀναλογίας εἰς αἰεὶ διαμένη. Φύσει μὲν καὶ
κυρίως ἀπλοῦ τοῦ Θεοῦ νοούμενου, τῶν δὲ εὐθὺς μετ' αὐτόν, ὅπερ ἔστιν ἀγ-
γέλων, πρὸς μὲν ἡμᾶς ἀπλῶν καὶ ἄϋλων ὄντων, οὔτε γὰρ ὑπόκεινται διαλύσει
καθάπερ ἡμεῖς, ἀλλ' ὡσαύτως ἐπιδιαμένουσι τῇ αὐτῶν οὐσίᾳ, καὶ τὸ κατὰ
γνώμην δὲ ἄτρεπτον ἔχουσι, προσλαβόντες, ὥς ἐνίοις δοκεῖ, μετὰ τὴν πτώσιν
55 τοῦ ἐξ ἀρχῆς ἐωσφόρου· πρὸς δὲ Θεὸν οὔτε τὸ ἀπλοῦν ὅλως οὔτε μὴν τὸ ἄϋ-
λον ἔτι σωζόντων· ἡμῶν τε ὥς ἐκτίσθημεν ψυχὴ καὶ σῶμα διαμενόντων, εἴ-
περ ἀνάγκη τὸ κτιστὸν ἅπαν καὶ σύνθετον εἶναι· Τίνα γὰρ ἔχει λόγον, εἰπέ
μοι, τοὺς μὲν ἀγγέλους, λέγω δὲ τὰς ἄνω διακοσμῆσεις ἀπάσας, οὕτως ὥς
ἐγένοντο μένειν, κατὰ μὴδὲν τῆς οὐσίας ὑφαιρεθείσας ; ἐγένοντο δὲ κτιστοὶ
60 καὶ σύνθετοι πάντες. Ἀνθρώπους δὲ ἐξ ἀρχῆς γεγονότας συνθέτους, εἴτα
ἀπλουστέρους ἀποδεδεῖχθαι καὶ τῶν ἀγγέλων, εἴ γε διαλυθέντων, οὐκέτι τοῖς

* Hebr. 1,8.

** De fid. orth. I, 2. Mg. P. G. t. 94, col. 792; 3—col. 796; 4—col. 797;
8—col. 808, 813; 9—col. 833; 13—col. 852; II, 12—col. 920.

ἰδίους σώμασιν αἱ ψυχαὶ συναφθεῖεν. Ἐμοὶ γὰρ δοκεῖ καὶ αὐτὸ τὸ διαπλα-
σθῆναι παρὰ Θεοῦ τὸ σῶμα πρὸ τῆς ψυχῆς, τάχα μὲν τινα καὶ ἄλλον λόγον
ἔχειν ἀπορῶν / τότερον καὶ βαθύτερον, καὶ ἐκείνων μόνων εἰδέναι τῶν οἷς ἐμέ-φ. 69/1
65 λησε τὰ δάθη τοῦ Πνεύματος ἐρευνᾶν. Τὸ δ' οὖν πρόχειρον, εἰς τιμὴν τοῦ σώ-
ματος, ἵνα μὴ λυόμενον ἀπὸ τῆς ψυχῆς, ἅτε ἐλάττονος μοίρας τυγχάνον,
διαφθείρεσθαι τέλεον δόξη καὶ εἰς τὸ μὴ ὄν οἴχεσθαι. Καὶ ὅτι τοῦθ' οὕτως
ἔχον ἐστίν, ἡ Γραφὴ μάρτυς, ἐκεῖ μὲν λέγουσα: «καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄν-
θρωπον», ἐπὶ δὲ τῆς ψυχῆς: «ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον»*. Ὅρα τὸ τῆς
70 τιμῆς πρόσφθεγμα καὶ ἐφ' ἑκατέρου ταῦτο λεγόμενον. Ἀνθρωπος ὁ πλατ-
τόμενος καὶ ἄνθρωπος ὁ ποιούμενος, ὡς οὔτε τῆς ψυχῆς καθ' αὐτήν, οὔτε τοῦ
σώματος, ἀλλὰ τοῦ συναμφοτέρου τῆς ἀνθρώπου προσηγορίας ἀξιουμένου. Πῶς
οὖν ὁ ἄνθρωπος οὗτος, ὁ ἐκ ψυχῆς λέγω καὶ σώματος, ἐγένετο μὲν ἐξ ἀρχῆς
ἐπ' ἀθανασίᾳ, θανάτῳ δὲ ἐπιτιμηθεὶς διὰ τὴν παράβασιν, καὶ διὰ τὴν χάριν
75 αὐθις ἀνασωθεὶς εἰς τὴν πρώτην ἀξίαν, ἀποβαλεῖ τοῦτο, μεθ' οὗ τὸ ἀθάνατος
εἶναι κεκλήρωται, καὶ οὕτως οὐκ ἄνθρωπος ἔσται μᾶλλον ἢ ἄνθρωπος. Εἰ δέ
τινι ἄτοπον εἶναι δοκεῖ τὸ τὴν ψυχὴν εἰρῆσθαι λόγον εἰδους ἐπέχειν πρὸς ὕλην
τὸ σῶμα, οὐ γὰρ χωριστά γε τὰ εἶδη ὑποτιθέμεθα κατὰ τοὺς οὕτω φρονούν-
τας, ἐκεῖνο φαμέν, ὅτι τῇ μὲν οἰκείᾳ φύσει τὰ εἶδη τῶν ὑποκειμένων ἀχώ-
80 ριστα, / τῷ λόγῳ διαιρούμενα μόνῳ, Θεοῦ δὲ δυνάμει, τοῦ καὶ ἐκ μὴ ὄντος φ. 69/2
ταῦτα παραγαγόντος, καὶ μᾶλα δύναται χωρισθῆναι. Τὸ γοῦν φῶς ἐξ ἀρχῆς,
εἶδος ὃν ἡλίου καθ' αὐτὸ δημιουργηθὲν, ἔγνωμεν πρὶν ἡλίον γεγονέναι, καὶ
ἐσύτερον αὐθις διαιρεθὲν τῆς πυρώδους οὐσίας ἀποταχθήσεσθαι τοῖς μακαρίοις
εἰς ἐνδιαίτημα πεπιστεύκαμεν. Τί οὖν θαυμαστὸν καὶ τὴν ψυχὴν ὑποθέσθαι
85 συνδεδημιουργεῖσθαι μὲν ἐξ ἀρχῆς τῷ ὑποκειμένῳ, λόγον εἰδους ἐπέχουσιν ὡς
ἐν ἡλίῳ τὸ φῶς; Εἰ καὶ πολυμερῆς τις εἶναι δοκεῖ μετὰ τὴν πτώσιν ἐκείνην,
διὰ τὴν πρὸς τὸ σῶμα ῥοπὴν, διαιρεθεῖσαν δὲ ὕστερον, αὐθις ἐνωθῆναι τῷ
σώματι, μονοειδῆ γενομένην, καὶ τὸ σῶμα κατάλληλον ἐαυτῇ περιθεῖσαν. Καὶ
τοῦτ' ἐστίν, οἶμαι, ὃ τοὺς σοφοὺς τῶν Ἑλλήνων διαλαθόν, ἄγνοιαν αὐτοῖς ἐνε-
90 ποίησε καὶ σκότος καὶ πλάνην ἐν τοῖς περὶ ψυχῆς λόγοις. Πρὸς γὰρ τοὺς κα-
θόλου βλέποντες λόγους, καὶ τὸ κατὰ φύσιν ἐπὶ παντός ζητοῦντες, οἱ τὸν Θεὸν
ἀγνοήσαντες, οἱ μὲν οὐδὲ χωριστὴν εἶναι τὸ παράπαν, ἀλλ' ὁμοῦ τῷ θανάτῳ
πρὸς τὸ μὴ ὄν ἀναλύειν αὐτὴν εἰρήκασιν, ὅσοι καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν τὸ ἀχώ-
ριστον κατηγόρουσιν· οἱ δὲ δὴ ταῦτα τιθέμενοι χωριστά, καὶ καθ' αὐτὰ ὕφε-
95 στῶτα, καὶ τὴν ψυχὴν / ἀθάνατον εἶναι συγκεχωρήκασιν, καὶ ταύτην ἄπασανφ. 70/1
ὁμοίαν, ἀλόγων καὶ λογικῶν. Ἡμεῖς δὲ περὶ μὲν τῆς ἀλόγου ψυχῆς ἀρκούμεθα
τοῖς ὑπὸ τῆς Γραφῆς εἰρημένοις, ὅτι παντός ζώου ἡ ψυχὴ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐστί,
τοῦτο δηλοῦν βουλομένης, ὡς ἡ ἐν ἐκάστῳ δύναμις ἐμφυτος ἡ κινουσα τὸ

* Gen. 2, 15. Cf. 2, 7 et 1, 27.

ζῶον, αἷμα παρὰ τῇ Γραφῇ λεγομένη, διὰ τὸ πλεονάζειν ἴσως τουτονὶ τὸν χυ-
 100μόν, καὶ οἷον ἐγκατεσπάρθαι παντὶ τῷ σώματι. Αὕτη ἐστὶν ἡ τοῦ ζῶου ψυχὴ,
 καὶ ὁμοῦ τὸ κινούμενον ἔσται, ἡ κίνησις πέπαυται, ὥς μηδὲν ἔτι τὸ λειπό-
 μενον εἶναι πλὴν τοῦ νεκροῦ σώματος. Ἡ δὲ λογικὴ καὶ νοερὰ ψυχὴ, κατ'
 εἰκόνα Θεοῦ γενομένη, καὶ χωριστὴ τῆς οἰκείας ὕλης, λέγω τοῦ σώματος,
 οὐδὲν ἦττον ἐπιδιαμένει· καὶ λυθεῖσα τοῦ ὧ συνέζευκται, καὶ πρὸς τὰ οἰκεῖα
 105χωρεῖ καὶ τὴν προσήκουσαν αὐτῇ καταλαμβάνει δαίταν. Ὡς περ οὖν καὶ τὸ
 σῶμα, πρὸς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη διαλυθὲν, ἀναμένει τοὺς προσήκοντας χρόνους,
 καθ' οὓς τῇ ψυχῇ συναφθήσεται. Καὶ μὴν ἐν τῷ παρόντι, φησὶν, ἡ ψυχὴ
 καθ' αὐτὴν διάγει, μηδὲν τοῦ σώματος ἐπιδεομένη· τί οὖν κωλύει τοιαύτην
 εἶναι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι; τί δὲ καὶ ἐφορκίου δέεται τοιοῦδε καὶ θάρους,
 110ἣν ἔδει κουφοτέραν ἐκυτῆς γεγονέναι / καὶ τῇ τότε καταστάσει προσήκουσαν, φ. 70/2
 καὶ ταῦτα τῶν ὑλῶν ὑφαιρεθεισῶν, ἐν αἷς ἀπεδίδου τὰς διὰ τοῦ σώματος
 ἐνεργείας;

Πρὸς μὲν οὖν τὸ μὴ χρειῶδες ἔσεσθαι τὸ σῶμα διὰ τῶν ἐξῆς ἀπολογη-
 σόμεθα, τὸ δὲ γε νῦν κουφοτέραν εἶναι καὶ τοῦ σωματικοῦ θάρους ἀπηλλα-
 115γμένην, οὐ πάντῃ συγχωρήσομεν. Αἰλύται μὲν γὰρ τοῦ σώματος καὶ τῶν δι' αὐ-
 τοῦ ἀπῆλλακται παθημάτων, τῆς μέντοι φυσικῆς πρὸς αὐτὸ σχέσεως οὐδ' ὅπω-
 σον διεξεύχθη. Καὶ ἀποπτᾶσα γὰρ ἔτι πρὸς τὸ οἰκεῖον ἐνδιαίτημα τείνει τὸ
 ὄμμα, κἂν διαλυθῇ πρὸς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, λέγω δὴ τὰ στοιχεῖα, κἂν ὅτι οὖν
 ὑποστῇ, δεσμός τις ἄρρητος διῴκνεται μέσος, συνάπτων αὐτὴν τῷ οἰκείῳ σώ-
 120ματι, καὶ τοῖς μερισμαμένοις στοιχείοις, ἐξ ὧν καὶ αὐτὴς αὐτὸ περιθήσει. Καὶ
 ὥς περ ἐπὶ τοῦ καταβληθέντος τῇ γῇ σπέρματος, τὸ γὰρ τοῦ θεοῦ Παύλου καὶ
 ἡμῖν ἔσται κατὰ καιρόν, ὁ ἀναδοθεὶς χόρτος μεταξὺ γίνεται τοῦ τε διαφθα-
 ρέντος ἐκείνου καὶ τοῦ μέλλοντος ἐν τῇ πέφει πρὸς ἀπαρτισμὸν ἀγεσθαι
 κόκκου, καὶ οἷόν τις σύνδεσμος ἀμφοτέρων μέχρι τοσούτου τὴν διαμονὴν ἔχει,
 125μέχρις ἂν ἀνακαινίσῃ τὸν σεσηπότα καὶ λαμπρότερον αὐτὴς ἐξ ὑπαρχῆς δεῖξῃ.
 Τὸν αὐτὸν ἔχει λόγον ἡ εἰρημένη σχέσις, καὶ ὁ τῆς ψυχῆς σύνδεσμος πρὸς τὸ
 σῶμα / πλὴν ὅσον ἐκεῖ μὲν, αἰσθητῶν τῶν περάτων ὄντων, ἀφ' οὗ τε ἡ φύ- φ. 71/1
 σις ἤρξατο, καὶ πρὸς ὃ διὰ τῶν μέσων ἐπείγεται, καὶ αὐτὰ δῆπουθεν αἰ-
 σθητά, ῥίζαι, καλάμη καὶ ὁ περὶ αὐτὴν χόρτος, εἴτα ἀθέρες, λέμματα καὶ
 130οὔτω κατὰ μικρὸν ὁ κόκκος ἐν αὐτοῖς τελειούμενος. Ἐνταῦθα δὲ θατέρου
 τῶν ἀκρων ὑπὲρ αἰσθησιν ὄντος, ὁ καθ' αὐτὸ ὑφεστὼς ἐν οἰκείῳ καιρῷ τὸ
 καινὸν ἐκαστῷ περιπλάσσει σῶμα, καὶ ὁ μεταξὺ δῆπου δεσμός ὑπὲρ αἰσθησίν
 τε καὶ νοητός, ὥς ἡμᾶς μὲν οἶεσθαι τὴν ψυχὴν ἀπῆλλάχθαι πάντῃ τοῦ σώμα-
 τος, ἅτε μηδ' αὐτὴν ἐκείνην ὀρώντας, μηδὲ τὸν πρὸς τὸ σῶμα δεσμόν,
 135ἀλλ' οὐδ' αὐτὸ τὸ σῶμα μετὰ μικρὸν εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη λυόμενον· τὴν δὲ

111 ὑφαιρησομένων

113 ἔσεσθαι τότε τὸ

115 συγχωρησόμεθα

130 μετὰ τῶν κατὰ

131 ὁ καθ' αὐτῷ

καὶ αὐθις ἐπεστράφθαι πρὸς τὸ οἰκεῖον, καὶ τρόπον τινὰ συνδεδέσθαι, καὶ καθ' αὐτὴν οὖσαν. Καὶ μαρτυροῦσιν αἱ τῶν ἀγίων ψυχαί, τοῖς ἰδίοις σκήνεσιν ἐπιχωριάζουσαι μετὰ τελευτὴν καὶ δι' αὐτῶν ἐνεργοῦσαι, πολλὰ τῶν ἀξίων θαυμάσαι. Εἰ δὲ καὶ ἡ μάγνησσα λίθος ἀβρῆτη φύσεως βία τὸν σίδηρον ἔλ-
 140 κει, καὶ ταῦθ' οὕτως ἑτεροφυῇ τὸ φαινόμενον, ὥς τὴν μεταξὺ σχέσιν ὁρα-
 ταν οὖσαν, ὅμως τὰ ἄκρα συνάπτειν καὶ οἰκειοῦν ἀλλήλοις, τί τῶν ἀτόπων, εἰ
 καὶ τὴν ψυχὴν ὑπο/τιθέμεθα καθ' αὐτὴν οὖσαν, ἐφέλκεσθαι τὸ σῶμα καὶ οἱ-φ. 71/2
 κειοῦσθαι, μέχρις ἂν αὐτὸ λεπτύνασα καὶ καθάρασα κατὰλληλον ἑαυτῇ δείξῃ
 καὶ περιθέσθαι οἰκεῖον ; Ἀλλὰ καὶ τὸ εὐλογον ὅσον ἰδεῖν ἔξεστι, συνδεθείσα
 145 μᾶλλον ἡ ψυχὴ τῷ σώματι μετὰ τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν παράδασιν, ἔτι μάλ-
 λον αὐτοῦ ἡλλοτριώται· παχὺ γὰρ γενόμενον καὶ γεῶδες καὶ μυρίοις πάθεσιν
 ὑποπεπτωκός, ἀναγκαζομένη συνδιαφέρειν, ὀλισθαίνει τῆς οἰκείας ἀξίας, πα-
 χύνεται τε καὶ θολοῦται τὸ νοερὸν ὅμμα· καὶ καθ' ὅσον ἂν αὐτοῦ φροντίδα
 ποιεῖται, κατὰ τοσοῦτον αὐτὸ τῆς ἑαυτοῦ ἀξίας ἡλλοτριοῖ· γνωμικῶς δὲ ἀπ'
 150 αὐτοῦ διαλυομένη καὶ τὰ ἑαυτῆς σκοποῦσα, τοῦθ' ὃ μελέτῃ θανάτου διώριστα
 τοῖς σοφοῖς, καὶ αὐτὸ λεπτύνει καὶ τῶν παθῶν ἀπαλλάττει, πλὴν εἰ μὴ πρὸς
 ἐπιθυμίας, ἀλλ' οὖν εἰς τὰς ἀναγκαίας διατροφάς καὶ σκεπάσματα τῆς σαρ-
 κὸς τὴν πρόνοιαν ποιουμένη συγκατασπᾶται· πάλιν καὶ τοῦ μεγέθους ὑφίεται.
 Θανάτου δὲ ἐπελθόντος, ἀπαλλαγεῖσα τῶν κατὰ φύσιν δεσμῶν, αὐτὴ τε ἐλευ-
 155 θέρα γίνεται, καὶ πρὸς τὴν ἕλξιν ἐντεῦθεν ἰσχυροτέρα, τό τε σῶμα κουφότε-
 ρον καὶ ἔπεσθαι ῥαον. Οὐδὲ γὰρ ἔχει λοιπόν, οἷς ἂν ἐπτοημένον καὶ φιληδοῦν
 ἀφη/ινάξῃ πρὸς τὴν ὀλκὴν· ὃ γε οὐδὲ συνίστασθαι λοιπὸν ἐτι δύναται, τῆς ψυ-φ. 72/1
 χῆς ἀπογενομένης, ἀλλ' ἀναλυόμενον, εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη χωρεῖ, καὶ τῇ
 μὲν ὕλῃ διακρίνεται καὶ οἷον διαφορεῖται τὸ πάχος, τῷ λόγῳ δὲ ἀπλοῦται,
 160 καὶ εἰλικρινὲς γινόμενον, οἷα τὰ ἀπλᾶ τῶν σωμάτων καὶ πρῶτα, πρὸς τε ἑαυτὸ
 καὶ τὴν ἀπαξ ἐνωθεῖσαν ψυχὴν ἐτι μᾶλλον οἰκείως καὶ συγγενῶς ἔχει. Καί-
 ροις δὲ ἰδίοις ἀπαρτισθέν, καὶ ὥσπερ ἐν πεπάνσει γενόμενον, κατὰ τὴν προα-
 ποδοδομένην εἰκόνα τοῦ σίτου, πάλιν τῇ ψυχῇ περιφύεται, λαμπρότερόν τε
 καὶ διαυγέστερον ὥς εἰκός, ἵνα ἄρτιος ἢ ὁ κατὰ Θεὸν τότε κτισθισόμενος
 165 ἄνθρωπος, καὶ μὴ θατέρῳ μέρει λειπόμενος εἶναι, τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ καὶ καλεῖ-
 ται. Ναὶ μὴν καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις, τὰ πρῶτα δηλαδὴ σώματα τῶν συντεθέντων
 ὑφαιρουμένων, ἁλλοιωθήσεται πρὸς τὴν ἀφθαρσίαν ἐκ τῆς φθοράς, καὶ τῇ τότε
 διαγωγῇ κατὰλληλος ἔσται· οὐ τί ἂν ἐδέησε, μὴ τῶν σωμάτων αὐθις ἀνιστα-
 μένων. Ὁ γὰρ καινὸς οὐρανὸς καὶ ἡ καινὴ γῆ κατὰ τὴν Γραφὴν καινὰ καὶ τὰ
 170 σώματα ἀπαιτεῖ, τῶν δι' οὓς ἐξ ἀρχῆς καὶ παρήχθησαν. Ἀλλὰ τῶν μελῶν,
 φησι, καὶ μερῶν τί ποτε ἡμῖν δεῆσει καὶ πῶς οὐκ ἄλογον εἰκὴ / προσηρτῇ-φ. 72/2
 σθαι τε καὶ ἐμπεφυκέναι τὰ μηδαμῇ χρήσιμα ; Πρὸς δὲ τοῦτο φαμέν, ὥς εἰ
 μὲν ἅπαντα ἐωρῶμεν τὰ ἐν τῇ κτίσει πρὸς τινὰ χρεῖαν ἡμῖν συμβαλλόμενα,

147 τῆς ἰδίας ἀξίας 148—149 αὐτὸ φροντίδα ποιεῖται, κατὰ τοσοῦτον τῆς ἑαυ-
 τῆς ἀξίας 162 γινόμενον 163 περιφύεται 169 γῆ καινὴ

καίτοι δι' ἡμᾶς ἀκούοντες γεγένῃσθαι τὸν κόσμον παρὰ Θεοῦ, ταχ' ἂν εἰκό-
 175 τως ἔδεδιεμεν περὶ τῶν μελῶν ἐκείνων μὴ ἀχρεῖα φανέντα, τῇ λόγῳ προσι-
 στάμενα ἤ. Νῦν δὲ ἴσμεν τὰ πολλὰ τῶν κτισμάτων τῇ μὲν οἰκείῃ λόγῳ καὶ
 τῇ τοῦ παντός συμπληρώσει καλὰ καὶ χρειώδη, πρὸς δὲ ἡμᾶς ἢ καὶ πρὸς
 ἄλλο τι μικρὸν ἢ οὐδὲν συμβαλλόμενα, πλὴν ὅσοι, εἰς δοξολογίαν κινήσαι καὶ
 θαῦμα τοῦ παράγοντος Θεοῦ. Καὶ τὰ μέλη τοίνυν ἔσται καλὰ τότε, καὶ εἰ
 18 πρὸς οὐδὲν χρήσιμα· οὐ δὲ τὸν μὲν ἥλιον θαυμάζεις τοῦ κάλλους καὶ πρὸς τὰ
 εὐπρεπῆ τῶν σωμάτων ἐρωτικῶς ἔχεις· τότε δὲ ἐννοῶν ὡς ἀμφοτέρω συνδρα-
 μεῖται τοῖς σώμασιν, ἢ τε ἡλιακῇ λαμπρότητι καὶ ἢ τῶν μελῶν εὐαρμυστία καὶ
 συμμετρία, ἐξ ὧν τὸ κάλλος ὀρίζεται, οὐ θαυμάζεις ἐπὶ τούτῳ καὶ χαίρεις καὶ τὸν
 δημιουργὸν ἀνυμνεῖς; Ἀλλ' εἰ μὴ τῷ στόματι κεχρήσῃ πρὸς τὴν τροφήν,
 185 καὶ τῷ χεῖρι πρὸς μετακομιδὴν τῶν ἀναγκαίων κινήσεις, καὶ οἱ πόδες
 ὑπουργήσουσι τῇ βαδίσει, δεινὰ πείσεσθαι οἶε / καὶ περιττὸν ἐφόλκιον οἴσιν; φ. 73/1
 Τὴν τοῦ ἡλίου λαμπρότητα καὶ τὸ κάλλος πότε ἂν ἐθαύμασας, εἰπέ μοι, μάλ-
 λον, ἐν οὗτῳ σφαιροειδεῖ καὶ περιηγμένῳ σώματι καθορῶν, ἢ ἐν ἀνθρω-
 πίνοις μέλεσι καὶ τῇ οὕτῳ καλῇ διαπλάσει; Καὶ μὴν ὁ Δαυὶδ ἐξ αὐτοῦ τούτου
 190 τὸν ἥλιον ἐπαινεῖ, νυμφίῳ αὐτὸν καὶ γίγαντι παρεικάζων, τοῖς εὐπρεπεστέ-
 ροις ὡς ἂν τις εἴποι καὶ κατ' ἰσχὺν ὑπερβάλλουσι *. Καὶ καθ' αὐτὸ δὲ τὸ
 ἡμέτερον σῶμα καὶ τὸ ἐν αὐτῷ κάλλος πολλοῖς ἐγένετο πρόφασις εἰς δοξολο-
 γίαν Θεοῦ. Τότε δὲ, ἀκραίφονος οὐσης τῆς τοῦ καλοῦ κρίσεως καὶ τῶν ἀτό-
 πων παθῶν ὑπεξηρημένων, οὐδεὶς ὅστις οὐ θαυμάσεται τὸν δημιουργὸν ἐκ
 195 τοῦ κάλλους τῶν δρωμένων. Εἰ δὲ δεῖ καὶ ὁμῶς χωρῆσαι τοῖς ἀπὸ τῶν οἰ-
 κείων λογισμῶν ἅπαντα φθεγγομένοις, οὐδὲ αἱ διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐνέργειαι
 παντάπασιν οὕτως ἀργῶς ἔξουσιν, τοῖς μὲν ὀφθαλμοῖς χρωμένων ἡμῶν εἰς κα-
 τανόησιν ἑαυτῶν καὶ τοῦ θεοῦ κάλλους· ὃ καὶ ἀντὶ πάσης ἡμῶν ἔσται τροφῆς
 «χορτασθήσομαι γὰρ φησὶν ἐν τῷ ὀφθῆναι μοι τὴν δόξαν σου» **. τῶν δὲ ὧτων
 200 θείας φωνῆς καὶ ἀγαλλιάσεως ἀντιλαμβανομένων, ὡς ἔχει τὸ «ἀκούτιεις μοι
 ἀγαλλίασιν καὶ εὐφροσύνην» *** / γευομένων δὲ τῶν χειλέων, ὅτι χρηστὸς ὁ φ. 73/2
 Κύριος ****. καὶ μὴν καὶ τοῦ δι' ἡμᾶς κενωθέντος πνευματικοῦ μύρου τότε
 ὁσφρανθήσμεθα. Κἂν τὴν γλῶσσαν ἀπαιτῆς τὸ οἰκεῖον ἔργον, ἡχος ἑορτα-
 ζόντων ἐκεῖ καὶ φωνὴ ἀγαλλιάσεως ἐν σκηναῖς δικαίων ἐστὶ ***** . Καὶ ψηλα-
 205 φῆσαι ***** τὸν σαρκαθέντα Λόγον μετὰ τοῦ φιλοπράγμονος μαθητοῦ, καὶ τὰς
 ὠτειλάς ἐπιγνῶναι, τοὺς λόγους τῆς σαρκώσεως καὶ τοῦ πάθους. Ἡ δὲ κολίλα

* Ps. 18, 6.

** Ps. 16, 15.

*** Ps. 50, 10.

**** Ps. 33, 9.

***** Ps. 41, 51. ps. 117, 15.

***** Actes 17, 27. I Jean 1, 1.

καὶ εἴ τι τῶν ἐν αὐτῇ χωρητικὰ καὶ ἀναδοτικὰ τῶν ἐκ τοῦ λόγου τροφῶν γενήσεται. Πνευματικοῦ γὰρ ὅλου τοῦ σώματος γενομένου, κατὰ τὸν θεῖον ἀποστολὸν *, καὶ τὰ μέλη τούτου λοιπὸν ἔσται πνευματικὰ καὶ πνευματικῶς
210 ἐνεργείαις ὑπηρετούμενα. Καὶ καλὸν ἄρα τὸ σῶμα καὶ τῇ τότε διαγωγῇ προσήκον καὶ οὐδὲ παντελῶς ἄχρηστον. Καὶ ταῦτα μὲν ἀπὸ λογισμῶν.

Εἰ δὲ δεῖ προσθεῖναι καὶ παρὰ τῆς πίστεως, τίς μὲν εἰδὼς τὸν αὐτὸν ποιητὴν καὶ προνοητὴν ἁπάντων τῶν ὄντων, καὶ τὴν πρόνοιαν διπλὴν οὖσαν αἰεὶ καὶ διὰ πάντων ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις, ὥς εἶναι τὸν κόσμον ἅπαντα διδασκαλεῖόν
215 τε ἀρετῆς καὶ θεοσεβείας, τοῖς ὑγιῶς φρονούσι, καὶ ψυχαγωγίαν τῷ σώματι, τίς δ' αὖ τὴν τῆς ψυχῆς συμπάθειαν πρὸς τὸ σῶμα καὶ ὥς ἐπικοινωνοῦσιν ἀλλήλοις τῶν παθημάτων, οὐκ ἂν φαίη καὶ ἐν / τῇ μέλλοντι συνέσεσθαι καὶ φ. 74/1 συναπολαύσειν τῆς τῶν δεδιωμένων ἀνταποδόσεως; Οὐ γὰρ εἰκὴ καὶ μάτην οὐθ' ὁ δραστὴς οὗτος ὑπέστη κόσμος, ὁ εἰς κοινὴν ὥς εἴρηται χρειαν, οὔτε ἡ
220 τοσαύτη πρόνοια περὶ ἅμφω τὰ μέρη γέγονεν ἂν, εἰ μὴ ὁ τε σύμπας ἔμελλε κόσμος ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἀλλοιωθεῖς ἔσκει διαμένειν, καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα δῆπου δικαιτῆσεσθαι τοῖς ἀλλοιωθεῖσι καὶ τῶν αὐτῶν ἀπολαύσειν. Ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ πυρὸς οὐσίαν διαιρεθήσεσθαι λόγος. Καὶ τὸ μὲν φῶς ἀπονεμήσεσθαι τοῖς δικαίοις, τοῖς δὲ ἁμαρτωλοῖς τὸ καυστικὸν εἰς ἐδύνης
225 αἰσθησὶν δριμυτέρας, καθὼ καὶ τῷ Δαυὶδ εἰρῆσθαι: «φωνὴ Κυρίου διακόπτοντος φλόγα πυρὸς» ** ὁ πῶς ἂν γένοιτο, μὴ σωμάτων ὑποκειμένων, ὧν ἐκεῖνο τὸ πῦρ ἐπιδράξεται, τοιούτων δὲ καὶ αὐτῶν ἀλαμπῶν ὄντων καὶ ζοφερῶν καὶ ταύτῃ μόνων τῶν ἁγίων σωμάτων διαφερόντων. Ἐγὼ μὲν οἶμαι μὴ ὅτι γε πίστει καὶ τοῖς εἰκόσι λόγοις, ἀλλὰ καὶ πάσαις ἀνάγκαις ἀποδεδεῖσθαι τὸν
230 περὶ ἀναστάσεως λόγον τοῖς μὴ τὰ ὀρώμενα μόνον καὶ ἐν χερσὶ πιστεύειν, ἀλλὰ καὶ τῷ λόγῳ πείθεσθαι θέλουσιν. Εἰ δέ τινα λόγον ποιοῖντο καὶ τῶν Γραφῶν, ἵνα τοὺς τοῦ Σωτῆρος λόγους ἑάσω, πολλοὺς τε / καὶ σαφεῖς ὄντας, φ. 74/2 παρίτω μὲν Παῦλος ὁ μέγας, ἀνατροπὴν καθόλου τοῦ μυστηρίου καὶ τῆς πίστεως ἀθέτησιν εἶναι λέγων τὴν ἀπιστίαν τῆς ἀναστάσεως. «Εἰ γὰρ νεκροί,
235 φησὶν, οὐκ ἐγείρονται, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται· εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ἡμῶν» ***. Παρίτωσαν δὲ καὶ οἱ ἐν Ἐφέσῃ παῖδες ἑπτὰ, ζητήσεως γενομένης ἐπ' αὐτῷ τούτῳ μετὰ πολλοὺς τοῦ θανάτου χρόνους διεγερθέντες. Τὴν γὰρ Ἥλιου ἐν πυρὶ ἀρπαγὴν καὶ τὴν Ἐνὼχ μετάρθεσιν, ἔτι πρὸ τούτου, τίς οὐκ οἶδε σύμβολον ἀναστάσεως οὖσαν;
240 οἱ καὶ διακένουσιν ἄχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἀφθαρτισθέντων αὐτοῖς τῶν σωμάτων. Οὕτως ἄνθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς ἐτυποῦτο, καὶ ἀφοῦ θάνατος ἐπεισηλθε τῇ φύσει, τῷ παντὶ χρόνῳ συνεκτεινόμενον τὸ τῆς ἀναστάσεως δόγμα. Καὶ τοῦτο κατὰ λόγον οἶμαι. Καὶ ἐπ' ὠφελείαις ἀπάσαις, ἵνα μήτε δι' ἀπόγνω-

* I Cor. 15, 44.

** Ps. 28, 7.

*** I Cor. 15, 14, 17.

σιν τῆς ζωῆς ἐκείνης ἔξω τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς πίπτωμεν, ἐφιέντες ταῖς
 245 ἡδοναῖς, μήτε πρὸς τοὺς πόνους αὐθις ἀπαγορεύωμεν, τοὺς τῇ παρούσῃ ζωῇ
 συγκεκληρωμένους, ἀλλ' εἰδὸς ἐς, ὡς ἄλλ' τις ἡμᾶς ἐκδέχεται λήξης ἀμείνων,
 καὶ ὡς ἡ παρούσα τοῦ βίου κατάστασις γυμνασίου πανηγύρεως ἀποικίας / λό-φ. 75/1
 γον ἐπέχει, πρὸς τὸ μέλλον ἐρῶντες γενναίως ὡς οἶόν τε τὰ παρόντα διαφέ-
 ρωμεν, ὡς ἐκεῖ τοὺς στεφάνους ἀποληψόμενοι καὶ πλουτήσοντες μὴ κενούμενα,
 250 καὶ οἰκήσοντες μετὰ ἀσφαλείας.

Εἰρηται ἡμῖν, ὅσα ὁ καιρὸς ἐνεδίδου περὶ τῶν προκειμένων. Ὁ δὲ κτί-
 σας ἡμᾶς Θεός, ἐπὶ τοῖς μέλλουσιν ἀγαθοῖς καὶ τῇ ἀπολαύσει τῆς αὐτοῦ
 θεωρίας, ὁ τὰ πάντα δι' ἡμᾶς ἐξ ἀρχῆς ἄχρι τέλους οἰκονομήσας, παράσχοι
 καὶ τὴν τοῦ μυστηρίου γνῶσιν ἡμῖν ἐναργέστερόν τε καὶ βεβαιότερον, ἵνα τὴν
 255 πίστιν οἰκοθεν ἔχοντες, μὴ δεώμεθα τῶν ἔξωθεν λόγων εἰς τὴν τῆς ἀληθείας
 φανέρωσιν. Ὅτι αὐτῷ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, νῦν καὶ ἀεὶ
 καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

III

Sans doute il ne sera possible de donner une analyse historique et théologique de ce traité et de déterminer sa place dans l'ensemble de l'œuvre de Marc qu'après une étude complète de ses autres œuvres inédites qui, comme nous l'avons dit, sont assez nombreuses. Nous nous limiterons donc ici à quelques remarques d'ordre général destinées surtout à servir de jalons pour le travail futur.

1. *Le sujet.* Une question s'impose tout de suite: Contre qui a pu être composée—dans cette Byzance orthodoxe du XVe siècle—une apologie de l'un des dogmes les plus essentiels de la foi chrétienne? Marc lui-même ne cite aucun nom et ne précise pas d'où viennent les objections qu'il réfute. Pourtant quelques rapprochements nous aideront peut-être, sinon à trouver une réponse définitive, du moins à proposer une hypothèse. L'auteur définit son traité comme une justification *philosophique* du dogme de la Résurrection et toute son argumentation présuppose également des objections d'ordre philosophique. Il développe son apologie à partir du rapport de l'âme et du corps qui est lié pour lui au problème de la «forme» et de la «matière». Or toute cette problématique est très caractéristique des controverses philosophiques qui au XIVe et XVe siècles se développaient à Byzance et dont le point culminant fut précisément atteint dans les années de vie de Marc avec l'activité du fameux *Gémiste Pléthon*. Nous ne pouvons pas analyser ici d'une façon tant soit peu détaillée cette renaissance de la philosophie à By-

zance qui de nos jours attire l'attention non plus des seuls byzantins, mais aussi des historiens de la philosophie¹. La place que cette renaissance occupe dans l'histoire de la théologie byzantine exigerait à elle seule une étude spéciale. Nous remarquerons seulement que cette renaissance des intérêts purement philosophiques fut marquée au début du XVe siècle par une rupture très nette avec ce que l'on peut appeler «l'hellénisme chrétien»—cette grande synthèse entre la Révélation chrétienne et la philosophie grecque—qui fait la substance de la tradition patristique. Si les premiers représentants de la «renaissance philosophique» byzantine—Psellos, Jean Italos et leurs continuateurs des XIIe et XIIIe siècles—furent encore des penseurs chrétiens par leur inspiration, il est néanmoins possible de décèler déjà chez eux une «libération» progressive de la problématique philosophique hors des catégories «patristiques». Il ne s'agit pas d'une simple délimitation des sphères respectives de la philosophie et de la théologie (qui ne furent jamais tout à fait confondues à Byzance), mais plutôt de la perte d'une perspective commune, d'une communion intérieure qui faisait l'unité profonde de la pensée patristique. Avec le temps ce procès ira en s'accroissant pour s'achever, au début du XVe s. par un retour sans ambages au paganisme préchrétien. Ce fut le retour au vieux conflit entre la «kerygma» chrétienne et la «sagesse hellénique», et dans ce conflit, les mêmes questions, les mêmes objections réapparurent, qui avaient déjà été la pierre d'achoppement et de scandale pour l'hellénisme au temps de sa première rencontre avec la prédication chrétienne. Aussi la question de la résurrection des corps que l'on retrouve dans presque tous les textes de la «réaction païenne»² réapparaît d'une façon caractéristique à Byzance et précisément en fonction de cette «renaissance philosophique» dont nous parlons. Il suffit de se rappeler par exemple que dans la fameuse affaire de Jean Italos, qui s'est achevée par une condamnation ecclésiastique, 9 anathématismes furent dirigés justement contre les «erreurs helléniques» concernant la résurrection des corps³. Ainsi le sujet même du traité de Marc nous

1. Cf. B. Tatakis. *La Philosophie Byzantine*. Paris, 1949, pp. 129 et suiv. *Echos d'Orient*. 1932, 35 (55—74).

2. Cf. par exemple P. de Labriolle. *La réaction païenne*. Paris, 1942, pp. 192, 206, 276, 495, 506.

3. Cf. E. Stéphanou. *Jean Italos : l'immortalité de l'âme et la résurrection*. E. O. 36 (1933), 413—428; J. M. Hussey. *Church and Learning in the Byz. Empire*, London, 1937, p. 76 et suiv.

autorise à voir en lui un reflet de ces controverses. Et quoique, une fois de plus, Pléthon ne soit pas nommé, son anthropologie platonicienne, tout l'esprit de sa philosophie, son opposition presque ouverte au dogme chrétien¹ nous incitent à penser que c'est dans son entourage qu'avaient cours les objections que Marc d'Ephèse s'est proposé de réfuter. D'autre part nous voyons chez lui des allusions très nettes (cf. fol. 69/1 et 2, et fol. 70/1) à la querelle célèbre qui opposa en ces années les partisans de Platon et ceux d'Aristote, et dans laquelle Pléthon a joué un si grand rôle². Or nous savons par ailleurs que Marc a pris lui aussi une part, ne serait-ce qu'indirecte, à cette controverse, car G. Scholarios, le chef des «aristotéliens», avant de publier son apologie d'Aristote l'avait envoyée à Marc³.

2. Si donc le sujet du traité situe son auteur parmi les défenseurs de l'Orthodoxie contre le «néo-hellénisme byzantin», sa méthode et son inspiration appartiennent à cette tradition *anthropologique* qui, elle aussi, forme l'un des aspects les plus typiques et peut être les plus originaux de la théologie byzantine médiévale. Héritage des Pères de la période classique—St Grégoire de Nysse, Némésius, St Maxime, St Anastase le Sinaïte, etc.⁴—ce problème du composé humain, des rapports entre l'âme et le corps, de leurs destinées finales, de leur création dans le temps a toujours intrigué l'esprit byzantin. Et ici des tendances diverses apparaissaient: une tendance *philosophique* (cf. les traités consacrés à ce problème par Nicéphore Chummos⁵, Nicéphore Grégoras⁶, l'intérêt pour lui du même Pléthon, etc.) et celle que l'on définit comme *mystique*: c'est bien l'*anthro*

1. Sur Pléthon voir E. Stéphanou. «Études récentes sur Pléthon». E. O. 35 (1932), 207—217, et «Pléthon», Dict. de Théol. Cath. XII, 2393—2404. ²I. Μαμελάκη. Πλήθων. ἐν Ἀθήναις, 1939. B. Tatakis, op. cit. p. 281 et suiv.

2. Sur cette querelle voir W. Gass. Gennadios und Pletho. Breslau, 1844. Les écrits de Scholarios sur ce sujet sont réunis dans le vol. IV de «Ἀπαντα τὰ εὐχριστόμενα» et contiennent beaucoup de données intéressantes sur le «néo-hellénisme» byzantin. Cf. J. W. Taylor. G. Pletho's criticism of Plato and Aristotle. Univ. of Chicago 1921. VII.

3. Patr. Gr. 160, col. 743—746. «Ἀπαντα τὰ εὐρ.» IV, 443—9.

4. Voir par exemple E. Stéphanou. «La coexistence initiale du corps et de l'âme d'après St Grégoire de Nysse et St Maxime l'Homologète». E. O. 35 (1932), 304—315; V. Grumel. «L'union hypostatique et la comparaison de l'âme et du corps chez Léonce de Byzance et St Maxime le Confesseur». E. O., 1926.

5. Cf. P. Gr. 140, 1403—1438. Tatakis, op. cit. 217—248.

6. R. Guiland. Essai sur N. Grégoras, 1926, p. 219 et suiv. Cf. chez Métochite: Th. Metochitae Miscellanea, ed. Ch. G. Müller et Th. Kiessling. Leipzig, 1821, pp. 28—34.

pologie qui est un des éléments les plus importants de la théologie de St Grégoire Palamas¹. Et s'il est impossible de déterminer à ce stade de nos connaissances dans quelle mesure St Marc d'Ephèse dépend de ces auteurs et dans quelle mesure il est original (car ce traité n'épuise pas à lui seul l'aspect anthropologique de son œuvre—cf. la part qu'il a prise dans la controverse sur le «terme de la vie»)², il nous paraît nécessaire de souligner les liens qui l'unissent à ce courant de la pensée et de la théologie byzantines.

3. Une mention toute spéciale est due aux motifs *palamites* de ce traité. Ils sont évidents dans la terminologie adoptée par Marc, dans les images qu'il emploie, mais surtout dans la doctrine élevée sur le corps de l'homme, sur toute sa nature psycho-physique³. Par exemple en parlant des anges (68/2, 69/1) il écrit : «...Τάχα μὲν τινα καὶ ἄλλον λόγον ἔχειν ἀπορρητότερον καὶ θαυτότερον καὶ ἐκείνων μόνων εἰδέναι τῶν οἷς ἐμέλησε τὰ ἁθῆ τοῦ Πνεύματος ἐρευνᾶν, τὸ δ' οὖν πρόχειρον εἰς τιμὴν τοῦ σώματος...»—un reflet évident de la doctrine palamite de la supériorité de l'homme sur les anges, et cela précisément à cause de son corps. Nous savons que Marc fut un palamite convaincu⁴, et que son plus grand ouvrage fut une apologie du palamisme. Car depuis le triomphe officiel de l'hésychasme et la canonisation de St Grégoire Palamas, la confession de ses doctrines prit parfois un caractère purement formel sans assimilation véritable de son essence mystique. Le même Scholarios, par exemple, trouvait le moyen de cu-

1. Cf. Archim. Cyprien Kern. L'anthropologie de St Grégoire Palamas. Paris, 1950 (en russe).

2. Cf. Ad reverend. Isidorum de vitae termino. P. G. 160, 1193—1200.

3. L'archim. Cyprien Kern, dans la récénsion manuscrite qu'il a faite au Conseil de l'Institut de Théologie Orthodoxe de Paris sur ma traduction en russe du MSS de Marc d'Ephèse, écrit : «la division des termes φύσις, οὐσία, ἐνέργεια, quelquefois πνευματική ἐνέργεια par Marc est typiquement palamite. D'autre part le style même de Marc dénonce en lui un hésychaste... A partir du fol. 69/2 apparaît avec toujours plus de force le motif de la lumière, du feu, du soleil, de la lumière incréée...de la glorification du corps—motif spécifiquement hésychaste».

4. M. Jugie l'appelle «palamite rigide» («Controverse palamite», dans Dict. de Théol. Cath. col. 1799). Plusieurs des œuvres inédites de Marc d'Ephèse sont entièrement consacrées aux questions soulevées dans la controverse palamite. Je mentionnerai tout particulièrement : sur la prière «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ἰλέησόν με» (dans plusieurs manuscrits, dont la Cod. Paris. 1292. Ce traité fut édité dans une traduction néo-grecque dans la Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπιζῶν) et Περὶ θεῶν φωτός, non mentionné dans le catalogue de Petit et qui se trouve dans le MSS 2092 de l'Ἑθνική Βιβλιοθήκη d'Athènes.

muler la profession de palamisme avec une admiration sans bornes pour la Somme de Thomas d'Aquin. De toute façon, l'élément palamite dans l'œuvre de St Marc exige une attention toute spéciale.

Ces remarques fragmentaires, des questions plutôt qu'un commentaire véritable ont pour but de montrer que le traité περὶ ἀναστάσεως, quoique assez court, et peut-être assez peu original, est intéressant, ne serait-ce qu'à cause de la variété des aspects qu'il nous montre dans l'héritage théologique de Marc d'Ephèse. Ce sont précisément ces liens qui l'unissent aux divers courants de la théologie et de la pensée byzantines; la nécessité d'en déterminer exactement la nature doit être la première tâche, si l'on veut retrouver sa place véritable dans la vie de l'Église Orthodoxe à l'époque du Concile de Florence.
